

GAGAUZLARDA ÖLÜM İLE İLGİLİ ÖRTMECELER*

Euphemisms on Death In Gagauz

Doç. Dr. Bülent HÜNERLİ**

Doç. Dr. Tudora ARNAUT***

ÖZ

Toplumsal dilbilimin bir parçası olan örtmeceler, geçmişten günümüze her toplumda görülen bir olgudur. Örtmeceler; yasaklı veya söylenmesi hoş karşılanmayan kelime ve ifadelerin sosyal dokuya zarar vermeden kullanılmasını sağlar. Bu bakımdan örtmeceler, sosyal hayatta önemli bir işlev görür. Örtmecelerin bu işlevi onların tabulardan beslenmesi ile ilgilidir. Sosyal hayata yön veren unsurlardan biri olan tabular, kendini çoğu zaman dilde de gösterir. Tabunun dile yansımış biçimi olan örtmeceler; özellikle ölüm, cinsellik, din ve hastalık gibi toplum tarafından belli ritüelleri ve yasakları olan olaylarda kendini gösterir. Özellikle ölüme bağlı örtmeceler, ilkel toplumlardan günümüz modern toplumlarına değin çok da değişmemiştir. Sadece zaman zaman şeklen değişikliğe uğramıştır. Freud, Totem ve Tabu kitabında bu durumu psikoanalitik bir bakış açısıyla irdelenmiş ve ölümlle ilgili tabuların dile de yansıdığını belirtmiştir. Dile yansıyan bu tabular, Türk lehçelerinin sözlü ve yazılı edebiyatında örtmeceler yoluyla karşımıza çıkmıştır. Zengin bir örtmece literatürü olan Türk lehçelerinde özellikle ölüm ve buna bağlı unsurlar etrafında oluşan örtmeceler son derece çeşitlidir ve bunlar farklı bilimsel yazılarda kaleme alınmıştır. Bu durum sadece çağdaş Türk lehçeleri için değil, tarihi Türk lehçeleri için de geçerlidir. Daha Eski Türkçe döneminde mevcut kaynaklar dahilinde öl-fiili için adnıl-, alknı-, arıl-, arta-, boguzlan-, kaç-, kal-, kamlı-, kergek bol-, öl-, tınsıra-, tor-, tüş-, uç-, üzül-, yit-, yitlin-, yod-, yo:k bol- gibi ifadelerin kullanılması zengin bir örtmece varlığının açık göstergesidir. Çağdaş Türk lehçelerine gelince doğrudan ölümlle ilgili örtmecelerin işlendiği çok sayıda bilimsel yazı yazılmış olsa da Türkiye Türklerine ve Türkçesine pek çok yönden oldukça yakın bir topluluk olan Gagauzlarda ve Gagauz Türkçesinde, şimdiye değin ölüm ile ilgili örtmecelere değinilmemiştir. Aslında Ortodoks Hristiyanlığı benimsemiş bir Türk topluluğu olan Gagauzlarda ölüm ve buna bağlı inanışlar, tabular son derece eskidir. Hristiyanlık öncesine kadar giden ölümlle ilgili inanışların ve tabuların, Gagauzların Ortodoks Hristiyanlığı kabul etmesinden sonra da devam ettiği görülür. Bu geçişler doğal olarak örtmecelere de yansımıştır. Fakat Gagauzlarda genel olarak örtmeceleri, özelde de ölüm ile ilgili örtmeceleri tespit etmek oldukça güçtür. Bunun nedeni yazılı kaynakların az olması, Gagauz folkloru üzerine araştırmaların arzu edilen seviyede olmamasıdır. Elbette buna yazı dilinin geç bir dönemde oluşturulması da eklenebilir. Neyse ki son zamanlarda Gagauz folkloru üzerine yapılan çalışmalarda ölüm ve buna bağlı inanışların irdelendiği birtakım çalışmalar bulunmaktadır. Buradan bazı veriler çıkarmak artık mümkündür. Yine de bu eserlerde ölüm ile ilgili örtmeceler ayrı bir kategori olarak incelenmemiştir. Bu yüzden doğrudan sahadan alınacak verilerin kullanılmasının gerekliliği de ortaya çıkmaktadır. Gagauzlardaki örtmecelerde dikkat çekilen bir husus da kullanılan bazı sözcüklerin İslamî kökenli olmasıdır. Fakat bu İslamî kökenli sözcükler Gagauzların bağlı bulunduğu Ortodoks Hristiyanlık teolojisine göre yeniden kavramsallaştırılmıştır. Bunlar içinde can, Allah, şaraat (şeriat), zeet (eziyet) vb. sözcükler bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Gagauz, ölüm, tabu, örtmece, kavramsallaştırma.

ABSTRACT

Euphemisms that are a part of sociolinguistics is a phenomenon that is seen in every society from the past to the future. Euphemisms enable prohibited or undesirable words and expressions to be used without damaging social fabric. In this regard euphemisms assume an important function in social life. This function of euphemism concerns their feeding on taboos. One of the factors that give direction to social life, taboos mostly present themselves in language as well. Reflection of taboo on language, euphemisms especially present themselves in events such as death, sexuality, religion, and illness that have certain social rituals and prohibitions. Especially it can be seen that euphemisms related to death have not changed substantially from primitive societies to today's modern societies. They have only changed in form from time to time. Freud

* Geliş tarihi: 04 Nisan 2021 - Kabul tarihi: 25 Kasım 2021

Hünerli, Bülent; Arnaut, Tudora. "Gagauzlarda Ölüm ile İlgili Örtmeceler", *Millî Folklor* 132 (Kış 2021): 140-149

** Kırklareli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Kırklareli/Türkiye, bhulent80@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5668-3942.

*** Kiyiv Taras Şevçenko Adına Milli Üniversitesi Filoloji Enstitüsü Türkoloji Bölümü, Kiev/Ukrayna, tudora_arnaut@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7291-0239.

assessed this situation from a psychoanalytical outlook in his book Totem and Taboo and mentioned taboos regarding death also reflect on language. Such taboos that reflect on language confront us at written and verbal literature of Turkish dialects through euphemisms. Turkish dialects have a rich euphemism literature and euphemisms around death and related factors are quite diverse and they are recorded in various scientific studies. This situation is valid not just for modern Turkish dialects, but also for historic Turkish dialects. The fact that in ancient Turkish period expressions such as adrl-, alkn-, arıl-, arta-, boguzlan-, kaç-, kal-, kaml-, kerçek bol-, öl-, tınsıra-, tor-, tüş-, uç-, üzül-, yit-, yitlin-, yod-, yo:k bol- were used to denote to the verb die according to existing sources is a clear indication of existence of a rich euphemism. When it comes to modern Turkish dialects, despite existence of many scientific studies covering euphemisms that are directly related to death, euphemisms regarding death in Gagauz and Gagauz language that are quite close to Turks and Turkish in Turkey have remained uncovered. Death and related beliefs and taboos in Gagauz that are a Turkish community that adopted Orthodox Christian faith are quite ancient. Beliefs and taboos that date to pre-Christianity are seen in Gagauz after they adopt Orthodox Christianity. Such transitions are naturally reflected on euphemisms. However, detecting euphemisms and especially euphemisms on death in Gagauz is quite difficult. The reason is small number of written sources and inexistence of studies on Gagauz folklore at desired level. Establishment of written language at a later period can also be included in such reasons. There are some recent studies exploring death and related beliefs in Gagauz folklore. It is possible to derive some data out of these studies. Nevertheless, euphemisms on death were not covered in a separate category in these studies. This reveals the necessity of using data received directly from the field. One issue that draws attention in Gagauz euphemisms is Islamic source of some words. However, such words with Islamic sources were conceptualized again according to Orthodox Christianity theology that Gagauz follow. Among these one can cite words such as can, Allah, şaraat (sharia), zeet (torment) etc.

Keywords

Gagauz, death, taboo, euphemism, conceptualization.

Giriş

Dil, yaşayan ve dinamik bir olgudur. Dikkat çeken bu özelliğinden dolayı yüzyıllardır çeşitli araştırmaların dolaylı ve doğrudan konusu olmuştur. Dil üzerine yapılan çalışmalar, yeni disiplinlerin doğmasında büyük rol oynamıştır. Dil bilim de buna bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Dil üzerine sistematik olarak yapılan çalışmaların tarihçesi miltattan önce IV. yüzyıla kadar gider. İlk olarak Sankritçe yazılmış olan *Veda*'ların morfolojisi, sentaksı ve semantiği incelenmiştir (Demirci 2017: 25). Sonrasında gelişen dil incelemeleri sonucunda dilbilimin yeni alt başlıkları oluşmuştur. Özellikle farklı dilbilimi ekolleri tarafından öne sürülen veriler, dilbilim literatürünün zenginleşmesine ve gelişmesine katkı sağlamıştır.

Dili tüm yönleriyle inceleyen dilbilim, günümüzde ise daha da çok alt başlıklara ayrılmış ve kendi içinde bir disiplin oluşturmuştur. Bunlardan dilin toplumla bağlantılı taraflarını inceleyen toplumsal dilbilim, bireyin kullandığı dilin toplumsal çevrede nasıl değişiklikler sergilediğini gösterir. Bu bakımdan toplumsal dilbilimin inceleme alanına giren ayrı ayrı konular vardır. Örtmece bunlardan sadece biridir. Dünya dillerinde örtmeceler üzerine çok sayıda yazı kaleme alınmıştır. Örtmecelerin arkasındaki psikolojik durum ayrıntıları ile incelenmiş ve bunlar sınıflandırılmıştır. Türk lehçelerinde de bu konu üzerine çalışmış pek çok bilim insanı bulunmaktadır. Bu kişiler Türk lehçelerindeki örtmece sözcük ve ifade zenginliğini çeşitli başlıklar altında kaleme almıştır. Fakat yazılı edebiyat ürünlerinden ziyade sözlü edebiyat ürünleri daha fazla olan Gagauzlarda, örtmece kavramlar üzerinde şimdiye kadar hiç durulmamıştır. Başka bir deyişle Gagauzcadaki; fonetik, morfolojik ve sentaktik araştırmalar dışında diğer dilbilimsel başlıklar hemen hemen hiçbir araştırmancının konusu olmamıştır. Dolayısıyla da sosyokültürel bir kavram olan örtmece konusu incelenmemiştir. Oysaki Gagauzcanın örtmeceler açısından son derece zengin olan Türkiye Türkçesi ile pek çok ortak paydası bulunmaktadır.

Aslında bu alandaki eksikliğin temel nedenlerinden biri Gagauzların SSCB döneminde yazı diline en son kavuşan topluluk olması (Ozakdag 2012: 31) ve buna bağlı olarak son dönemlere kadar üzerinde çalışılacak yazılı literatürün çok az bulunmasıdır. Dolayısıyla da verilerin nicel olarak yetersizliği ortaya çıkmaktadır. Fakat son dönemlerde, Gagauzca üzerine yapılacak olan dilbilimsel araştırmalar için gerekli kaynakların (edebî ürünler) bir şekilde arttığı tespit edilmektedir. Ayrıca daha önceden kayıt altına alınmış derleme çalışmalarının (folklorik malzeme) deşifre edilmesi de bu artış sürecine katkı sağlamıştır. Bu nedenle toplumsal dilbilimin konusuna giren örtmeceler, özelinde de ölüm ile ilgili örtmeceler Gagauzlarda irdelenmelidir.

1. Tanımlar

Örtmece kavramı açıklanırken tabu sözcüğüne mutlak değinilmelidir. Sosyal bir olgu olan tabuların dile yansması kaçınılmazdır. Aslında tabu, örtmecelerin doğrudan doğruya kaynağını oluşturmaktadır. Makovskiy'e (2011: 5) göre tabu olgusu, insan kültürünün tüm gelişimini ve kültürün ortaya çıkışını derinden etkilemiştir. Ahlakın yaratılmasının temelinde tam da tabu yatar. Tabu ve örtmecenin temelinde ise yasaklar yer alır. Freud (2021: 53), tabu sözcüğünün iki anlama sahip olduğunu belirtir. Bunlardan birincisi *kutsal*, *kutsanmış*; ikincisi ise *tehlikeli*, *yasak*, *temiz olmayan* anlamlarıdır. Buradan hareketle tabuyu *kutsal çekinge* sözcüğü ile ifade eder. O, tabularını dinsel ve etik yasaklardan ayırarak tabunun kaynaklarının belirsiz olduğunu da söyler.

Bu açıdan tabuların dile yansması biçimleri olan ve her dilde görülen örtmecelerin sosyal, psikolojik ve dilbilimsel olmak üzere üç görünüşü vardır. Dil ile sosyal yapı arasındaki ilişki herkesçe bilinir. Toplumdaki değişmeler doğrudan dile de yansır. Dolayısıyla örtmecenin sosyal yönünü, toplumca hoş karşılanmayan ve korkulan ifadelerin bir uzlaşma sonucunda ortaya çıkması oluşturur. Yani bir örtmecenin var olması ve yaşaması, sosyal hayatla doğrudan ilgilidir. Örtmecenin psikolojik yanını; kişinin bilinçaltındaki uygunsuz ifadelerin, toplum tarafından şekillendirilen bilinçüstü kavramlar ışığında, bilinç düzeyinde ifade edilmesi oluşturur. Bir başka deyişle süper egonun dildeki etkisi örtmeceler üzerinden gerçekleşir (Kerim 2017: 311). Örtmecelerin dilbilimsel tarafında ise dilin toplumla olan bağlantısını irdeleyen toplumsal dilbilim bulunmaktadır. Tarihin eski dönemlerinden beri kullanılan örtmece ifadeler ve sözcükler, sosyokültürel gelişmelere bağlı olarak sürekli değişmiştir.

Toplumca uzlaşmış söylemlere göre istenmeyen ifadelerin ve kelimelerin değiştirilmesi olarak ifade edilen örtmecelerin yerli ve yabancı kaynaklardaki anlamsal çıktıları genellikle aynıdır; fakat farklı sözcüklerle ifade edilmeye çalışılmıştır. Genel itibarıyla “yumuşak bir şekilde ifade etme biçimi” olarak karşımıza çıkar. *A Glossary of Historical Linguistics* adlı çalışmada örtmece “müstehcen, saldırgan, tabu veya rahatsızlığa neden olan bir kelimenin ve ifadenin yerine diğeri ile değiştirilmesi” olarak geçer (Campbell vd. 2007: 57). *The Cambridge Dictionary of Linguistics* adlı eserde “doğrudan, nahoş bir ifadenin yerine dolaylı ve kibar bir ifadenin kullanılması” (Brown vd. 2013: 158); *Slovar Spravočnik Lingvističeskih Terminov* adlı eserde “herhangi bir şeyi veya olayı hafifletilmiş bir şekilde belirtme; kaba ifade yerine daha yumuşak bir ifade kullanma” (Rozenal vd. 1976: 533); *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*'nde “dolaysız biçimde söylenmesi uygun görülmeyen bir olguyu örtterek dolaylı yoldan anlatma” olarak geçmektedir (Vardar 2002: 156). Demirci (2017: 312) ise farklı bir açıdan yaklaşarak örtmecelerde anlamın sabit kalmasına rağmen algının değiştirildiğini belirtmiştir.

2. Gagauzlarda Ölüm Ritüeli

Gagauzlarda ölüm ve buna bağlı âdetler, törenler, inançlar bu toplumun manevi kültürünün en istikrarlı ve muhafazakâr alanını oluşturmaktadır. Bu durum ise Gagauz-

ların İslam öncesi Türk kültürünün izlerini taşımasıyla doğrudan ilgilidir (Günay vd. 2015: 204). Stepan Kuroglo (1980: 93) da aynı şekilde Gagauzlar arasında ölüm ritüeli ve buna bağlı olan unsurların geleneksel bir karakter taşıdığını belirtmektedir. O, ölümle ilgili kavramların atalar kültü temelinde animistik bir bakış açısıyla şekillendiğini ifade eder. Buna halk inanışlarını ve öteki dünya hakkındaki düşünceleri de dâhil eder. Gagauzlar, insanoğlunun varoluşunun ve ölümünün Allah'tan geldiğine inanırlar: *Allaa verdi, can verdi, dünnäyâ yarattı, Allaa da aldı*. Birinin ölümü her zaman üzüntü verici bir olay olarak değerlendirilir. İnsan, vefat ettiğinde *öldü* kelimesinin kullanılması Gagauzlar tarafından pek hoş karşılanmamaktadır.

Gagauzlarda, ölüm ile ilgili inanışlar Hristiyanlık öncesinden sonrasına senkretik geçişler sergilemektedir. Hristiyanlık öncesine dayanan inanışlar, günlük yaşamda büyük bir yer işgal etmektedir. Örneğin; Gagauzlarda kişinin ölümünden sonraki üçüncü, dokuzuncu, yirminci ve kırkıncı günleri ile üçüncü, altıncı ve dokuzuncu aylarına özel ritüeller vardır (Zanet 2010: 381). Bu gibi inanışlar, Hristiyanlık normlarıyla bir arada var olmakla kalmamış, aynı zamanda uzun bir etkileşim döneminden geçtiği için Ortodoks Hristiyan Gagauzların ayrılmaz bir parçası hâline gelmiştir.

Gagauzlarda ölüm hadisesinde birtakım ritüellerin uygulandığı görülmektedir. Bu ritüeller gitgide kaybolda da hâlâ Gagauz kültürünün önemli bir parçasıdır. Gagauzlar, ölmek üzere olan kişi için mum yakarlar. Mum, ölüm sonrası hayata geçişi temsil eder. Ölü üç gün mum ışığında bekletilmektedir. Eğer ki kişi mum yakılmadan ölmüşse inancıya göre ruhu kırk gün ışısız dolaşacaktır. Böyle bir durumda ev halkı kırk gün boyunca her gün mezarı ziyaret edip mum yakmalıdır. Ölüm gerçekleştiğinde ise kişinin öldüğünden emin olmak için yüzüne ayna tutulur. Eğer aynada buharlaşma olursa kişi daha canını vermemiştir; aksi takdirde ise son umutta tükenmiştir. Ölünün gözleri açıkça kapatılır ya da gözlerine madeni para konur. Bu arada mevtanın akrabaları *koliva* (bir çeşit tatlı ekmek) denen yemeği hazırlamaya başlarlar. Birinci dereceden akrabaları yemek hazırlamaz.

Gagauzlara göre insan öldükten sonra ruhu, öldüğü evde üç gün kalmaktadır. Bu dönemde ölünün ruhu, bedeninin yanında durduğu inancıyla evde temizlik yapılmaz. Bu arada aynalar kırk gün boyunca koyu renkli bir kumaşla kapatılır. Yine kırk gün boyunca ne televizyon ne de müzik açılır. Çünkü sessizlik yasın bir işaretidir. Mevtanın yattığı odaya kedinin kesinlikle girmemesi ve üzerinden atlamaması gerekir. Yoksa ölen kişinin ruhunun kötü bir varlığa dönüşeceği inancı vardır. Diğer bir uygulama da *saçak bezi* denilen el yapımı bir havlunun evin girişine veya evin dış kapılarına asılmasıdır. Bu, evde yas tutulduğunu göstermektedir¹.

Sonrasında ölüyü yıkamaya geçilir. Gagauzlar, ölülerini su ve sabunla yıkarlar. Ölünün yıkandığı suyu çığnınmeyecek bir yere dökerler². Ölü yıkadıktan sonra vücudu havlu ile silinir. Havlu, diğer bezlerle birlikte tabuttaki yastığın altına konur. Tabuta³ ayrıca madeni para, tarak, iğne, ip, sabun ve şarapla hafifçe ıslatılmış ekmek parçası da koyarlar. Ölüyü yakın akrabalarının yıkaması yasaktır. Bu arada erkeği erkek yıkarken, kadın veya çocuğu bir başka kadın yıkar. Ölü yıkadıktan sonra giydirenler ve tabuta yerleştirirler. Eller ve ayaklar birlikte olacak şekilde bağlanır. Göğsüne küçük bir ikon ve haç koyarlar, cenazeye gelenler bu haç, ikonu ve -vedalaşma anlamında- ölünün alını öperler. Sağ el, sol elin üstüne konur. Ölen kişinin ayaklarına iki tane tabak yerleştirilir. Birine taziyeye gelen kişiler para bırakılır, diğerine ise *boy mumu* denilen spiral bir mum konur. Bu mum defin işleminden sonra kırk gün boyunca her gün yakılır. Gagauzlarda, Hristiyanlık öncesine giden bir diğer uygulama da mevtanın başucuna; üzerinde şeker, havlu, mendil ya da *merdiven kolacı* denilen küçük ekmeklerin asılı

olduğu meyve fidanı veya dalının konulmasıdır. Tüm bunlar daha sonra ölünün canına değsin diye gelenlere dağıtılır. Bu inanç, ahiret inancı çerçevesinde şekillenmiştir. Dal veya fidanın kendisi, dünyanın dikey olarak üç kısmını birleştiren dünya ağacını simgeler. Aslında Ortodoks Hristiyanlıkta olmayan bu uygulama günümüzde Hristiyan din adamları tarafından bir tür *pomana* ‘bir tür verilen ikram veya yemek’ kabul edilmiştir. Bu meyve fidanı veya dalı daha sonra mezarın başucuna dikilen tahta haçın yanına yerleştirilir (Nikoglo vd. 2011: 398-400).

Üçüncü gün öğleden sonra vefatın gerçekleştiği yere papaz gelir ve mevtaya dua okur. Dua okunduktan sonra ölünün odadan çıkarılmasını söyler. Ölen kişinin tabutu evinden ayakları önde olacak şekilde kapıdan çıkarılmaktadır (Nikoglo vd. 2011: 394-401). Hatta bazen halkın arasında ölünün odadan çıkarılmasıyla ruhunun da kapıdan çıktığı anlatılmaktadır:

Açan öldüydü benim tetim (babam) biz onu üç gün tuttuyduk büük başta. Biraz sıcakta da biz korkardık, ani bozulacak, ama pek güzel kaldı, uyuyardı sanki. Üçüncü gün, açan lââzım oldu çıkarmaa ölüyü içerdän bän gördüm nasım bir bulutçuk gibi bir lüzgârcik uçtu kapudan da kaybeldi. Ben pek inanamadım buna, sandım ani bän pek çok aaladım da göründü, ama soram annadım ani onun ruhu uçtu sora da onu götürdük mezarlaa (FP).

Tabut evin avlusuna çıkarıldıktan sonra ölünün yakınları ağlayarak tabutun etrafında üç kez dönerler⁴. Avludaki tabutun önüne havlular yayarlar ve bunların üzerine de küçük ekmekler (kolaç) koyarlar. Buna *yol bezi* veya *köprü bezi* denir. Havlu ve ekmekler daha sonra onları yayan kadınlara verilir. Yine zengin aileler, hediye olarak akraba veya komşulardan herhangi birine koyun verirken fakir ailelere tavuk verirler. Verilen bu tavuk veya koyun tabutun etrafında gezdirilir (Kuroglo 1980: 102). Bu Hristiyanlık öncesi dönemden kalan (eski Türk dini) kurban sunma geleneğinin; yani atalar kültürünün bir parçasıdır. Öyle ki bu uygulamada ölünün dirilmesi amaçlanmaktadır (Nikoglo vd. 2011: 401, Günay vd. 2015: 61).

Açan ölüyü çıkarêrlar dışarı da götürecekler gömää mezarlaa, ilkim kapu öndä ev saabisi, yakıda senseleleri kuvedinâ göre getirerler bir koyun, ya da koç da balêrlar ona bir peşkir, ya da kuş da dolaylêrlar bu sandı üç kerä, da derlar: ‘Topracı ilin olsun, bu hayvan onun canı için’. Sora da o hayvanı vererler bir fakir insana, ya da bir yakınına, angısının durumu diil pek kaavi imâk tarafından. O insan da yapêr stavrozunu da saol deyip cuvap eder: Öbür dünnääda canı için olsun (TuA).

Sonra mevtanın yakın akrabası olmayan altı kişi onu evin avlusundan çıkarıp kilişeye götürür. İki kişi de tabutun kapağını taşır. Eskiden cenazeyi taşıma işi atla yapılırken günümüzde motorlu taşıtlarla yapılmaktadır. Kilisedeki cenaze töreninden sonra papaz tabutu mühürler. İnanışa göre mühürleme işlemi başarıyla yapılmamışsa ölünün ruhu yerle gök arasında gezecektir ve huzur bulamayacaktır. Devamında defin işlemi geçilir. Üçüncü günde ölen kişinin akrabaları mezarı dikdörtgen şeklinde kazarlar. Geleneğe göre bu kişiler (akrabalar) sabahtan doyurulur ve onlara gömlek hediye edilir. Ayrıca bu kişiler ölü için düzenlenecek olan anma yemeğine (*pomana*) davet edilir. Mezar kazılırken zaman zaman istek üzerine -kadın veya kocadan kim son ölürse o daha önce ölen eşinin mezarına gömülebilmesi için- mezara niş yapılır. Gagauzlar, daha önceki dönemlerde genç veya bekâr olarak ölmüş kişileri düğün elbiseleri ile gömmekteydiler. Şimdi ise bu âdet görülmemektedir. Ölü genellikle günün birinci veya ikinci yarısı gömülür. Güneş baktıktan sonra ölü gömülmez. Ölünün başı batıya gelecek şekilde mezara konur. Kişi gömülürken mezara ilk olarak papaz sonrasında orada bulunan insanlar üçer avuç toprak atarlar. Akabinde hızlıca mezar kapatılır ve mezara ölünün

ruhu için bir bardak şarap ve bir parça ekme bırakılır. Sonraki dönemlerde mezar düzenlemesi yapılır ve mezar taşı konulur. Gagauzların koyduğu mezar taşlarında dikkat çeken bir husus da Kuman taş babaları ile şekil benzerliği taşımasıdır. Bu durum Gagauz mezar taşlarındaki antropomorfik kökenin eski Türklerle ilişkili olduğunu göstermesi bakımından önem arz eder (Nikoglo vd. 2011: 403, 409, 411).

Ölü gömüldükten sonra (gömen kişiler mutlaka eve döndükten sonra öncelikle ellerini yıkayıp havluya silmektedirler. Böylece bu kişiler kötü ruhlardan arınmış olduğuna inanmaktadırlar) ruhu eve geri dönmektedir ve ancak dördüncü gün Allah'a kavuşmaktadır. Orada ise dokuzuncu güne kadar kalır. *Vamada gezeer* (çeşitli engelleri aşmak için diğer dünyaya geçerken ödenilen vergi) ifadesiyle anlatılan bir tür uygulamayı yapar. Dokuzuncu gün ruhlarının eve geri gelip ruh için hazırlanmış olan yemeği yedikleri düşünülür. Bu nedenle de ölen şahsın evine dokuzuncu günde bir mum, bir bardak su ve bir dilim ekme koyulmaktadır. Ölen kişinin ruhunun o gün gelip bu nimetlerden yararlanacağı inancı vardır (Kuroglo 1980: 93, 97). Tüm ruhlar dokuzuncu günden yirminci güne kadar cennette, yirminci günden kırkıncı güne kadar cehennemde bulunmaktadır (Moşkov 2004: 283). Bu nedenle Gagauzlar arasında dokuzuncu, yirminci ve kırkıncı günler önemli yas günleri sayılmaktadır. Bu günlerde yakın akrabaya ve dostlara bir araya gelip ölen kişi hakkında güzel sözler söylerler ve yemek yerler. İnanışa göre ölen kişinin ruhu kırk gün boyunca vefat ettiği evi ziyaret etmektedir. Bunu yaşarken sevdiği veya dargın olduğu insanlarla vedalaşmak için yapmaktadır. Bunun için Gagauzlar, *ölü prost olmaa geldi* 'af dileyip vedalaşmaya geldi' ifadesini kullanmaktadırlar.

Yas dönemindeyken Gagauzlarda bazı yasaklar uygulanmaktadır. Örneğin, dokuzuncu güne kadar tırnak kesilmez, kırk gün temizlik ve ağır işler yapılmaz. Yine kırk gün boyunca ölen kişinin yakın erkek akrabalarının (baba, kardeş, ağabey vd.) yas tutmak adına sakal bırakmaları gerekir. Kadınlar ise bir yıl boyunca siyah elbise giymek ve siyah başörtüsü bağlamak zorundadırlar. Bu arada planlanmış bir düğün varsa en az bir sene ertelenir (Nikoglo vd. 2011: 406-407).

Gagauzlarda ölümü simgeleyen bazı işaretler ve alametler de bulunur. Her ne kadar bazen ölüm ani olsa da bunu önceden bildiren bazı şeyler olduğu düşüncesi Gagauzlarda halk inançlarını beraberinde getirmiştir. Örneğin, birkaç gün öncesinden evdeki köpeklerin ulması veya baykuşun çatıda ötmesi ölümün bir habercisi olarak görülmektedir. Buna halkın arasında *uluyer, öter nasın can alıcısı* denmektedir. Bu durumda ev sahibi kötü haberin önünü almak amacıyla hemen uluyan köpeğe veya öten baykuşa birer lokma ekme ya da et atmaktadır. Böylelikle hayvanın doyurulmasıyla eve kötülük gelmeyeceğine inanılır. Bazen ise rüyada, ölmesi beklenen bir kişinin daha önce ölen yakın bir akrabası tarafından alındığı görülmektedir. Rüyada dişlerin çürütmesi ve düşmesi o şahsın öleceğinin işareti olarak yorumlanır. Buna benzer inanışlar Türkiye sahasında da yaşamaktadır ve temelinde eski Türk inançları yatmaktadır.

Ölen kişiye karşı tavır ve tutum, ölümün özel koşullarına göre belirlenebilir. Örneğin; hastalık veya cinayet sonucu ölenler, yaşayanlarca düşman ve kötü olarak kabul edilirken, hayatını iyi ve barış içinde yaşayıp ölenler dost olarak görülür. Buna bağlı olarak ilk kısımdakilerin öldükten sonra *hobur*'a (vampir) dönüşeceğine inanılır ve bunlar için *Allahın önündä günää işledi, cendeme gitti, cendemin dibine gitti, leş oldu, geberdi* gibi ifadeler kullanılır. Eğer kişi intihar ettiyse onu dinî kurallara göre gömmezler. Papaz, o kişiyi mezarlığa dualarla yolcu etmeyip diğer mezarlardan uzak bir yerde gömmektedir (Kuroglo 1980: 94). Kişi evinin dışında talihsiz bir şekilde ölmüşse (kaza) öldüğü yere haç konulur (Nikoglo vd. 2011: 395). Ömrünü hayırlı işlerle geçirmiş bir

kişi için ise *topracu ilin olsun, Allah yanına kabletsin, Allah günahlarını prost etsin, Allaa raamet etsin* gibi kalıp ifadeler kullanılır.

3. Gagauzlarda Ölüm ile İlgili Örtmeceler

Ölüm insanın kaçamayacağı somut bir gerçekliktir. Öleceğini bilen tek bilinçli varlık olan insan, ölümün doğrudan adlandırılmasının vereceği sıkıntıdan kurtulmak için örtmece kelimeler ve ifadeler geliştirmiştir. Ölümle ilgili örtmecelerin kavramsallaştırılmasında dinin önemli bir etkisinin olduğu aşikârdır. Bu nedenle ölüm ile ilgili örtmeceler, Hristiyan bir Türk grubu olan Gagauzlar ile Müslüman Türkiye Türkleri arasındaki paralellikleri göstermesi bakımından ilginç bir durum sergilemektedir. Gagauzlardaki ölümle ilgili örtmecelerin bir kısmının Türkiye Türkçesinde de kullanılan İslamî kökenli (Arapça ve Farsça) sözcükler olduğu görülür: *can, dünnä (dünya), mezar, şaraat (şeriat), dert, zeet (eziyet), Allah* vb. Fakat Pokrovskaya'nın (2017: 422-423) da belirttiği üzere Gagauzcadaki İslamî kökenli bu gibi dinî kavramlar, Ortodoks Hristiyan teolojisine göre yeniden kavramsallaştırılmıştır. Örnek vermek gerekirse, Gagauz dinî terminolojisine göre *Allah* teslisi ifade etmekte ve onun adlandırmalarında görülmektedir: *Koca Allah, Allahın Oolu İsus Ristos, Allahın soluu*. Dolayısıyla ölümle ilgili örtmecelerde geçen *Allah* sözcüğüne bu durum açısından yaklaşmak gerekir.

Gagauzlarda ölümle ilgili örtmecelerde görülen ve yeniden kavramsallaştırılan bir başka sözcük de *can* sözcüğüdür. Eski Türklerde bu kavram *tin* ile ifade edilmekteydi (Günay vd. 2015: 87). Gagauzlara göre insanın canı kalpte bulunmaktadır. *Can* sözcüğü Gagauzlarda hava, ateş görünümünde metafizik bir kavramdır (Kuroglo 1980: 95). Farsça kökenli bu sözcük muhtemelen Balkan Türk ağızları aracılığı ile Gagauzcaya geçmiştir. Bu nedenle Türkiye Türkçesinde görülen *can ver-, canı çık-, canına kıy-* vb. ifadeler de Gagauzlarda bulunmaktadır. Yine kalıplaşmış farklı söz öbeklerine de rastlanır:

Can alıcısı ‘can alan’ (GAG, 378). Hristiyanlık öncesi Gagauzlarda olduğu düşünülen bir varlık. Gagauzların Hristiyanlığı kabulünden sonra ise bu misyon kutsal Arhangel Mihail’e geçmiştir. O da sağ ayağı ile insanın bedenine basıp canını almaktadır (Moşkov 2004: 287).

Can böcää ‘can böceği, kelebek’ (GAG, 378). Gagauz inancında can, tenden ayrıldıktan sonra bir böceğe dönüşür ve uçar. Bu yüzden Gagauzlarda insanın ölümüyle birlikte canın evden çıkabilmesi için tüm kapılar açılır ve can evden uçarak çıkar (Kuroglo 1980: 95). Canın (ruh) kuş gibi uçup gitmesi nedeniyle zaman zaman can kavramı, güvercinle de ilişkilendirilir. Hatta kuşlar, ölen kişinin ruhunun cisim bulmuş şekli sayılmaktadır (Nikoglo vd. 2011: 394, 401). Aslında buna benzer bir inanışla Eski Türk inanışlarında da karşılaşmak mümkündür. Eski Türklerde -Gagauzlarda olduğu gibi- ruh bir kuş gibi tasavvur edilmektedir (Orkun 1994: 15). Bu durumu Orhun Yazıtlarında görmek mümkündür. Nitekim Osman Nedim Tuna (1957: 131-148) yazıtlarda *ölmek* anlamına gelen örtmece *kergek bol-* ifadesini, *kerek kuşu* ile açıklar ve ölüm olayını *kerek kuşu* gibi uçmaya bağlar. Bunun da eski Şaman inancı ile bağlantılı olduğunu söyler: “Özi anca *kergek bolmiş* yogçı sıgıtçı öñre kün tugsıkda...” (Kültigin Yazıtı/Doğu 3-4) ‘Kendisi böylelikle vefat etmiş. (Cenazeye) Doğuda, güneşin doğduğu yerlerden...’ (Ölmez 2012: 92-93). “İnim kül tegin *kergek boltı*” (Kültigin Yazıtı/Kuzey 10) ‘Kardeşim Kül tegin vefat etti’ (Ölmez 2012: 100). Barthold (2004: 21) da eski Türk inancına göre bir kişinin öldükten sonra kuş ya da böcek şekline dönüştüğünü belirtir. Batı Türklerinin Müslümanlığı kabul etmesinden sonra dahi *öldü* yerine *şonkar boldı* ‘şahin oldu’ ifadesinin (örtmece) kullandığını dile getirir. Bu bağlamda dikkat çeken diğer bir husus da *öl-* fiilinin etimolojik olarak ‘yüksel-’ anlamına gelmesidir. Bu

fiil ise ‘havalan-, yüksel-’ anlamına gelen farazî bir *ö- köküne gider (Ercilasun 2007: 374). Hatta Türklerle pek çok açıdan ortak özellikler taşıyan Moğollarda, ölmek anlamında *hali-* fiilinin diğer anlamları ise ‘uç-, süzül-, süzülerek uç-’ şeklindedir (Lessing 2003: 1413). Dolayısıyla *öl-* fiilinin *uç-*, *yüksel-* fiilleri ile anlamsal yakınlığı bulunmaktadır ve ölüm olayının Türkler tarafından nasıl algılandığını göstermesi bakımından ilginç bir örnek sergilemektedir.

Can pıtası ‘can çöreği’ (GAG, 379) ölü için dağıtılan bir çeşit ekmek. Taziyye gelenler bu ekmekten bir parça koparıldıktan sonra şaraba banıp yer. Bir parçası da mevtanın tabutuna konur (Kuroglo 1980: 104).

Doğrudan ölüm ile ilgili bir bağlantısı olmasa da yeniden kavramsallaştırılan diğer bir sözcük ise Arapça kökenli *şaraat/şariat* ‘şeriat’dir. Türkçe Sözlük’te (2005: 1861) göre şeriat “*Kur’andaki ayetlere, Hz. Muhammed’in sözlerine dayanan İslam kanunu, İslam hukuku*” olarak geçmektedir. Fakat Gagauzlar Ortodoks Hristiyanlık inancına göre şekillendirdikleri bu sözcüğü, daha çok *mahkeme* anlamında kullanırlar (Çakır 2019: 271). *Son şaraat* şeklindeki bir örtmecede kullanılan bu söz öbeğine Gagauzlar *bitki sud* (son mahkeme) da demektirler. Hatta Gagauzlarda “Son şariattan popazlar korksun” şeklinde bir atasözü bile vardır (Gaydarci 2017: 274, 357). Ortodoks Gagauzlardaki bu *son şaraat* ifadesi ile Hristiyanlıkta hesapların verileceğini, yani imanlı ve günahkâr kişilerin belirleneceği gün, zaman kastedilir.

4. Ölmek Fiili ile İlgili Örtmeceler

Gagauzlarda *öl-* eyleminin çekimlenmiş biçimi olan *öldü* yerine, iki veya üç sözcükten oluşan örtmecelere sıklıkla rastlanır. Burada Arapça ve Farsça kökenli pek çok sözcük karşımıza çıkar: *Allaa yanına aldı* (MR), *aramızdan ayrıldı* (TA), *artık raatladı* (GAG, 435), *ayaanı topladı* (MR), *bitki yola gitti* (GAG, 435), *bitki yola geçirdik* (GAG, 435), *canı göklerle uçtu* (TA), *canı çıktı*⁵ (TA), *canı uçtu* (TA), *canını Allaa aldı* (EK), *canını Allaha verdi* (TA), *can verdi* (TA), *canına kıydı* (TA), *çarıkları silinmiş* (LÇ), *çatı sarıldı* (EK), *dertlerden kurtuldu* (GAG, 435), *dünnädän ayrıldı* (MR), *dünnäyâ gözlerini kapattı/yumdu* (TA), *eceli çekti* (TA), *gökâ çıktı* (MR), *gözünü kıpmış* (LÇ), *günü gelmiş* (TA), *mezarına yerleşti* (GAG, 435), *öbür dünnäyâ göçtü* (EK), *öbür dünnäyâ selam verdi* (TA), *raametli oldu* (TA), *raya (cennet) gitti* (VK), *saati/günü doldu* (EK), *sarı toprak iyer* (GAG, 435), *topraa gömüldü* (GAG, 435), *toprak çekti* (TA), *topraa karıştı* (GAG, 435), *topraa verildi* (GAG, 435), *toprak yuttu* (TA), *yaşınan gitti* (GAG, 435), *yerine yerleşti* (LÇ), *zeettän kurtuldu* (GAG, 435), *kuyuya atıldı* (GAG, 435).

Gagauzlarda doğrudan doğruya *öl-* eylemi yerine kullanılan örtmeceler ise şu şekildedir: *ayırıl-* (GAG, 435), *ayaklarını uzalt-* (GRMS, 31), *bit-* (GRMS, 87), *can al-* (GRRS, 116), *can ver-* (GRRS, 116), *canı uç-* (TA), *ecel et-* (GRRS, 232), *geçin-* (GRRS, 267), *göz kapa-* (GRMS, 244), *halkaya başını sok-* (GRRS, 296) ‘kesin bir ölüme git-’, *kapa-* (GRRS, 350), *kauş-* (GRRS, 367), *kaybet-* (TA), *mezara bak-* (GRRS, 466) ‘ölümün eşiğinde ol-’, *mezara çek-* (GRRS, 466) ‘mezara götür-, öl-’, *sonal-* (GRRS, 597), *son-* (GRRS, 597), *sün-* (GRRS, 617), *suu-* (TA), *kurtul-* (TA).

5. Ölü ve Ölüm Kavramları ile İlgili Örtmeceler

Gagauzlarda ölünün doğrudan isminin anılmasına dair belirgin bir tabu bulunmamaktadır. Fakat ölü için şu örtmecelerin kullanıldığı da görülmektedir: *cansız* ‘cansız, ölü’ (GRRS, 117), *raametli* ‘rahmetli, ölü’ (GRRS, 535), *yıldızı yufka* ‘ölmek üzere olan kişi’ (GRRS, 722). Gagauzcadaki tüm Arapça ve Farsça sözcüklerde olduğu gibi *cansız* ve *raametli* sözcükleri de büyük ihtimalle Balkan Türk ağzlarından Gagauzcaya geçmiştir.

Ölüm ile ilgili örtmeceler ise şöyledir: *bitki soluk* ‘son nefes, ölüm’ (TA), *diveç dinnenmesi* ‘sınırsız dinlenme, ölüm’ (TA), *ecel* ‘Gagauzlarda ölüm saati’ (GRRS, 232), *kara yazı* ‘ecel, ölüm’ (DDB, 366), *Karakanzal* ‘ölüm meleği’ (GAG, 378). Karakanzal insanın öleceği zamanı bekler. Gagauz inancına göre Allah insana canı göklerden gönderir ve zamanı geldiğinde de Karakanzal’ı gönderip canını alır.

6. Ölüm Kavramı ile Bağlantılı Diğer Örtmeceler

Bu kısımdaki örtmeceler, dolaylı bir biçimde ölüm olayı ile ilgilidir. Ortodoks Hristiyanlığı kabul etmiş bir Türk topluluğu olan Gagauzlarda bu tür örtmeceler sıklıkla görülmektedir: *gömi* ‘mezar’ (GRRS, 280), *kara er* ‘mezar’ (GRRS, 354), *koşçuk* ‘tabut’ (Kuroglo 1980: 100), *kör* ‘mezar’ (GRRS, 421), *kuyu* ‘mezar’ (GRRS, 437), *po-mana*⁶ ‘definden sonra verilen anma yemeği veya ikram’ (GAG, 381), *sandık* ‘tabut’ (GAG, 379), *son şaraat* ‘kıyamet günü, din günü’ (GRRS, 597).

Sonuç

Sonuç olarak hayatın gerçeklerinden biri olan ölüm, her toplumda olduğu gibi Gagauzlarda da çok önemli bir olay olarak görülmüş, buna bağlı olarak da belli ritüeller geliştirilmiştir. Gagauzlar, yaşamın sonlanması olan ölüm ve buna bağlı kavramları daha yumuşak ifadelerle anlatmaya çalışmış, hoş görülmeden söylemlerden kaçınmaya çalışmışlardır. Bu bakımdan pek çok örtmece sözcük ve ifade ortaya çıkmıştır. Gagauzlarda, ölüm sözcüğünün ve buna bağlı unsurların anlamını örten sözcük ve ifadelerin çoğunun biçimsel olarak Türkiye Türkleri ile aynı olduğu görülse de kavramsal planda Hristiyanlığın etkisine de değinmek gerekir. Burada bazı örtmecelerin yeniden kavramsallaştırılmasında Hristiyanlığın önemli bir rol aldığını belirtilmelidir. Buna rağmen -Gagauzlarda Freud’un da dediği üzere- dinsel nedenler ve etkiler (Hristiyanlık) Gagauzlarda da tüm örtmecelerin doğrudan doğruya kaynağı değildir. Gagauzlarda ölümle ilgili tabuların ve buna bağlı örtmecelerin Hristiyanlık öncesinden sonrasına daha çok şekil değiştirdiği (transformasyon) görülmektedir. Dolayısıyla eski Türk inançlarından kaynağını alan atalar kültü çerçevesinde şekillenmiş pek çok tabusal kavramın tezahürleri Gagauzlarda da sıklıkla hissedilmektedir

KISALTMALAR

GAG: Gagauzluk: Kultura, Ruh, Adetlar.
GRMS: Gagauzca-Rusça-Moldovanca Sözlük.
GRRS: Gagauzsko-Russko-Moldavskiy Slovar’.
DDB: Dizi-Dizi Boncuklar.
FP: Fedora Popozoglo

TuA: Tudora Anna
MR: Mariya Radulova
TA: Tudora Arnaut
EK: Elena Kısa
VK: Viktor Kopuşçu

NOTLAR

1. Buna benzer bir uygulama Kırgızlar ve Kazaklar arasında da görülmektedir. Buna göre matem işareti olarak bayrak asılır. Bayrağın rengi ölen kişinin yaşına bağlı olarak değişir (Altın 2018: 137).
2. Benzer uygulamalar Anadolu Türklerinde de görülmektedir (Kalafat 2007: 302).
3. Eskiden Gagauzlar tabutun yan tarafına küçük pencereler açarlarmış (Kuroglo 1980: 100).
4. Her köyde ağlama eylemini iyi yapan belli kadınlar (ağlayıcılar) bulunmaktadır (Kuroglo 1980: 102). Eski Türklerde bu kişilere sıgırtçı (ağlayıcı) denilmekteydi.
5. Gagauz inancına göre can ağızdan çıkar (Nikoglo vd. 2011: 394).
6. Kadim bir gelenek olan Pomana’nın temelinde atalar ve ölümler kültü yapmaktadır. Pomana; cenazeden hemen sonra verildiği gibi üçüncü, dokuzuncu, yirminci ve kırkıncı günü de verilir. Sonrasında altıncı ayında ve seneidevriyesinde Pomana ikram edilir. (Nikoglo vd. 2011: 403). Eski Türklerde de defin olayından sonra yemek verme geleneği vardı. Yemek sunma âdeti Anadolu Türklerinde de görülür ve bu durum daha çok ölü kültü içinde değerlendirilir (Altın 2018: 299).

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %50; İkinci Yazar %50.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAK KİŞİLER

- KK.1: Fedora Popozoglo, 55, yüksekokul mezunu, hemşire, görüşme tarihi ve yeri: 22 Ocak 2020 / Dimitrovka Köyü, Bolgrad, İlçesi, Ukrayna
 KK.2: Tudora Anna, 70, ortaokul mezunu, emekli, görüşme tarihi ve yeri: 23 Nisan 2020 / Dimitrovka Köyü, Bolgrad, İlçesi, Ukrayna.
 KK.3: Mariya Radulova, 45, lise mezunu, esnaf, görüşme tarihi ve yeri: 23 Ocak 2020 / Dimitrovka Köyü, Bolgrad, İlçesi, Ukrayna.
 KK.4: Tudora Arnaut, 51, üniversite mezunu, akademisyen, görüşme tarihi ve yeri: 23 Ocak 2020 / Dimitrovka Köyü, Bolgrad, İlçesi, Ukrayna.
 KK.5: Elena Kısa, 73, ortaokul mezunu, emekli görüşme tarihi ve yeri: 20 Ocak 2020 / Dimitrovka Köyü, Bolgrad, İlçesi, Ukrayna.
 KK.6: Lubov Çimpoyeş, 65, üniversite mezunu, akademisyen, görüşme tarihi ve yeri: 24 Mart 2020 / Tomay Köyü, Çadır-Lunga İlçesi, Moldova.
 KK.7: Viktor Kopuşçu, 30, üniversite mezunu, papaz, görüşme tarihi ve yeri: 14 Şubat 2021 / Kıpçak Köyü, Çadır-Lunga İlçesi, Moldova.

KAYNAKÇA

- Altın, Kübra Yıldız. “Türk Kültüründe Atalar Kültü”. Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2018.
 Barthold, Vasilij Vladimiroviç. *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*. Ankara: Çağlar Yayınları, 2004.
 Brown, Keith ve Miller, Jim. *The Cambridge Dictionary of Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
 Campell, Lyle ve Mixco, J. Mauricio. *A Glossary of Historical Linguistics*. Edinburg: Edinburg University Press, 2007.
 Çebotar, Petr ve Dron, İon. *Gagauzça-Rusça-Romunca Sözlük*. Chişinău: Pontos, 2002.
 Demirci, Kerim. *Türkojoloji için Dilbilim*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2017.
 Ercilasun, Ahmet Bican. “Türkçede Öl- Fiili Üzerine”. *Makaleler Dil-Destan-Tarih- Edebiyat* (haz. Ekrem Arıkoğlu). Ankara: Akçağ Yayınları, 2007: 371-375.
 Freud, Sigmund. *Totem ve Tabu* (çev. Kâmuran Şipal). İstanbul: Say Yayınları, 2021.
 Gaydarcı, Gavril. *Dizi-Dizi Boncuklar*. Komrat: (yayın yeri yok), 2017.
 Gaydarji, Gavril ve diğer. *Gagauzsko-Russko-Moldavskiy Slovar’*. Moskva: (yayın yeri yok), 1973.
 Günay, Ünver ve Güngör, Harun. *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. Kayseri: Berikan Yayınları, 2015.
 Hünerli, Bülent. *Mihail Çakir'in Gagauzca (Türkçe)-Rumence Sözlüğü*. Çanakkale: Paradigma Akademi, 2019.
 Kuroglo, Stepan S. *Semeynaya Obryadnost' Gagauzov v. XIX-Naçale XX V*. Kişinev: Ştiintsia, 1980.
 Lessing, F. D. *Moğolca-Türkçe Sözlük I-II* (çev. Günay Karaağaç). Ankara: TDK Yayınları, 2003.
 Makovskiy, M. M. *Fenomen Tabu v Traditsiyah i v Yazıke İndoevropetsev*. Moskva: Librokom, 2012.
 Moşkov, Valentin. *Gagauzi Benderskogo Uyezda* (tekrar basıma haz. S. Bulgar, S. Kuroglu). Kişinev: Centrală, 2004.
 Nikoglo, D. E ve Stepanov, V. P. “Pohoronno-Pominal'naya Obryadnost’”. *Gagauzi*, Moskva: Nauka, 2011: 393-412.
 Orkun, Hüseyin Namık. *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları, 1994.
 Ozakdag, Nadejda. “Grafikçeskiye i Orfografikçeskiye İzmeneniya v Gagauzskom Yazıke”. *Rossiyskaya Tyurkologiya* 2(7), 2012: 31-40.
 Ölmez, Mehmet. *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük*. Ankara: Bilgesu, 2012.
 Pokrovskaya, Ludmila A. “Gagauzların Hristiyan Dinî Terminoloji Sistemindeki Müslümanlıkla İlgili Unsurlar” (çev. Bülent Hünerli). *Kesit Akademi Dergisi* 3 (7), 2017: 421-427.
 Rozental, D. E. ve Telenkova, M. A. *Slovar-Spravochnik Lingvistiçeskikh Terminov*. Moskva: Prosveşçeniye, 1976.
 Tuna, Osman Nedim. “Kök Türk Yazıtlarında ‘Ölüm’ Kavramı ile İlgili Kelimeler ve ‘kergek bol-’ Deyimi İzahı”. *VIII. Türk Dil Kurultayının Okunan Bilimsel Bildirileri*. 1957: 131-148.
 Vardar, Berke. *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları, 2002.
 Zanet, Todur. *Gagauzluk: Kultura, Ruh, Adetlär*. Chişinău: Pontos, 2010.